

PIIRI MÕISTEST JURI LOTMANI SEMIOOTIKAS*

REIN VEIDEMANN

Juri Lotmani läbimurre eestikeelsesesse kultuuriruumi leidis aset 1990. aastate algul, mil ilmus tema „Kultuurisemiootika” (Lotman 1990a).¹ Humanitaarteaduste maailmas oli ta selleks ajaks jõudnud klassiku seisusse, mida kroonis „Kultuurisemiootikaga” samal aastal ilmunud Ann Shukmani inglise keelde tõlgitud ja Umberto Eco sissejuhatatud J. Lotmani üks peateostest „Universe of Mind” (Lotman 1990b).² Aga juba 1977. aastal oli Ann Shukman avaldanud J. Lotmani loomingut käsitleva monograafia (Shukman 1977), millele järgnes 1982. aastal laiendus (Shukman 1982).

„Kultuurisemiootika” ilmumise aegu eesti keeles, mida Lotman raamatu eessõnas kommenteerib kui kultuurisemiootika koputust oma sünnikodu uksele (Lotman 1990a: 6), oli autor juba läbi teinud esimese insuldi. 25. oktoobril 1990 kaotas ta abikaasa, truu sõbra ja kaasamõtleva ning kaasautori Zara Mintsi. Juri Lotmani tervis halvenes pidevalt, vastukaaluks sellele töötas ta palavikuliselt üha uute ideede kallal, mõtestas ümber varem käsitletut. 1990. aastal valiti toleaks ajaks juba Briti Akadeemia kirjavahetajaliige, Norra ja Rootsi TA välisliige J. Lotman ka Eesti TA akadeemikuks, millega korrigeeriti 1987. aastal Lotmani kui akadeemiku kandidatuuri häbiväärne tagasilükkamine (Jegorov 1999: 220). 28. oktoobril 1993 saabunud surm võttis J. Lotmanilt võimaluse näha oma õpetuse juurdumist sünnikodus. Viisteist aastat hiljem tuleb rahuldusega tunnistada kultuurisemiootika kui teadusliku uurimismeetodi ja mõtteviisi kinnistumist Eestis. Enamgi veel: sellest on saanud omaette paradigma Thomas Kuhni mõistes (Kuhn 2003: 64).

* Artikkel on valminud ETF-i grandi 6521 „Tsenter ja perifeeria eesti kirjanduskultuuris” toel ja pühendatud Juri Lotmani 15. surma-aastapäevale (22. II 1922 sündinud J. Lotman suri 28. X 1993).

¹ Siinkirjutajal oli õnn ja au olla selle raamatu üks tõlkijatest. Idee kogumiku väljaandmiseks pärineb aga juba 1981. aastast, pärast seda, kui ajakirjas Kultuur ja Elu 1981, nr 1–3 oli ilmunud Juri Lotmani artikkel „Lavasemiootika” siinkirjutaja tõlkes (algupäraselt ilmus see ajakirjas Teatp 1980, nr 1). Pöördusin kogumiku koostamise ja väljaandmise ettepanekuga autori poole. Juri Lotman oli nõus, kuigi, arvestades 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate algul süvenenud ideoloogilist surutist ja tsensuuri tugevnemist (Jegorov 1999: 216–217), aga ka Tartu (Riikliku) Ülikooli ladvikus valitsenud Lotmani vaenamist (1977. aastal oli ta vabastatud formaalselt küll omal soovil vene kirjanduse kateedri juhataja kohalt), väljendas ta raamatu ilmumise võimalikkuse suhtes skepsist. Siiski sai kogumiku käsikiri koostatud. Hindasin oma tõlkijavõimeid üle. Õnneks liitusid projektiga KKI kirjandusteooria sektori vanemteadur Pärt Lias ja Leningradi Ülikooli filosoofiaaspirant Inta Soms. Tõlke käsikiri valmis 1988. Riikliku kirjastuse Eesti Raamat ühiskondlik-poliitilise kirjanduse toimetuse ressursiga 1989. aastal alustanud kirjastusel Olion ei võtnud toimetamine ega trükkimine enam palju aega. Miskipärast erineb impressumis toodud ilmumisaeg 1991 tiitellehe omast (1990). Raamatu kordustrükk ilmus samas kirjastuses 2006.

² Selle teose oli kirjastus spetsiaalselt tellinud ja see oli mõeldud kokkuvõtteks J. Lotmani 1960.–1980. aastate semiootikaalastest ja kulturooloogilistest uurimustest. J. Lotmani varasematest inglise keeles ilmunud monograafiatest olgu siinkohal nimetatud „Analysis of the Poetic Text” (Ann Arbor: Ardis, 1976) ja „Semiotics of Cinema” (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1976; 2. trükk 1981).

Veel üks Lotmani universaal – piir

Eestikeelne, ja seega vahetult meie kultuuriteadvust mõjutav Lotman elab nii oma eesti keelde tõlgitud teostes (Lotman 1986, 1990a, 1999, 2001, 2003b, 2004, 2005, 2006a, 2006b, 2007a, 2007b) kui ka teoseid saatvates järelsõnades ja retseptsioonis, pakkudes ühtlasi tuge metodoloogilise allikana (näiteks 2001. aastal ilmumist alustanud ja 2008. aastaks viienda köiteni jõudnud Eesti Semiootika Seltsi sariväljaanne „Acta Semiotica Estica”). Eestikeelse lotmaniana seisukohast on oluline Tartu Ülikoolis kaitstud ja monograafia publitseeritud Peet Lepiku doktoriväitekirj (Lepik 2007), kus püütakse rekonstrueerida Lotmani ideedest lähtuvat terviksüsteemi mudeli kujul. Lotmani kontseptuaalne telg seostub Lepiku uurimuse põhjal kolme fundamentaalse kategooriaga, milleks on „*intellekt*”, „*vertikaalne isomorfism*” ja kultuuri innovaatiliste ning reproduktiivsete protsesside komplementeaarne, konstruktiivne ja generatiivne roll kultuuris” (Lepik 2007: 200).

Võtaksin siinkohal aga osutada veel ühele Lotmani semiootika alusmõistele, piirile. Peet Lepik peatub sellel Tartu–Moskva semiootikakoolkonna kultuurikäsitluse kontekstis. Nimelt juba kultuurisemiootika sündi tähistavatest 1973. aastal üheaegselt vene ja inglise keeles ilmunud (Torop 2006: 520) „Kultuurisemiootika teesidest” (Ivanov jt 1998) alates eristatakse mittekultuuri ja antikultuuri. Mittekultuur on „sfäär”, mis funktsionaalselt on küll kultuur, kuid ei täida parajasti tema reegleid. Mittekultuur oleks nagu unustatud või tõrjutud kultuur(iosa), mis süsteemis „korrastatud–mittekorrastatud” esindab entroopiat, kaost. Lepik möönab, et teaduslikus metakeeles väljendatult on mittekultuur lihtsalt teine, teistsugune kultuur, sest kultuur toimibki mittekultuuri foonil (Lepik 2007: 60). See ei ole siiski Lepiku avastus, sest Lotmani viimastes teesides kultuurisemiootika kohta ilmneb vägagi selgelt mittekultuuri n-ö foonilisus. Mittekultuur saab siin „välise kultuuri” tähistuse, mis selleks, et lakata olemast väline, peab leidma endale koha ja nime antud kultuuris. Kultuuri dünaamikat polegi Lotmani väitel võimalik ette kujutada isoleeritud immanentse protsessina (Lotman 2001: 151).

Nii antikultuuri – *resp.* antiteksti, s.o teksti, mida ei säilitata antud kultuuris (Ivanov jt 1998: 71) – kui ka mittekultuuri „lahutab kultuurist piir, mis on otseseoses kultuuri orienteeritusega kas väljendusele (*resp.* tekstile) või sisule (*resp.* reeglitele). Piir süsteemis *kultuur* – *antikultuur* on jäik, ületamatu. Seevastu piir kultuuri ja mittekultuuri vahel on hägus, gradatsiooniline, sujuva üleminekuga” (Lepik 2007: 60–61; vt ka Lotman, Uspenski 1971: 154, 157).

Juba selles iseloomustuses võib märgata piiri n-ö fenomenistumist, tõustumist ja eristumist millekski niisuguseks, mis võimaldab kultuuri klassifitseerida või koguni tema olemusjooni kirjeldada. Kuid piiril endalgi on Lotmani semiootikas vähemalt kolm funktsiooni: eraldav/piiritlev, tõlgendav/vahendav ja ühendav/siduv toime. Kusjuures Lotmani loomingu laias laastus jagunevast kolmest etapist igaühel, 1960. aastate esimesest poolest 1970. aastate alguseni vältaval strukturaalsemiootilisel, sealt edasi kuni 1980. aastate keskpaigani viljeldaval kultuurisemiootilisel ja elu lõpukümnendit valitseval kulturooloogilisel (*resp.* kultuurifilosoofilisel) etapil näib prevaleerivat üks kolmest piiri funktsioonidest.

Piiri eristav/lahutav funktsioon

Esimesel etapil täheldatav antiteetiline lähenemine piirile (piir kui teineteist välistavate vastandite eristaja, aga samal ajal ka sidustaja – vrd selliseid binaarseid opositsioonipaare nagu must–valge, all–üleval, elus–surnud jts –, piir kui blokaator) iseloomustab lingvistilist strukturalismi, mille esiisaks on peetud Tartu–Moskva semiootika koolkondagi mõjutanud Ferdinand de Saussure'i ja tema aastail 1907–1911 Genfi ülikoolis loetud „Üldise lingvistikakursuse” *sémiologie générale*'i ning selle põhipostulaati keele (*langue*) ja kõne (*parole*) vastandumisest.

Seda kardinaalset dihhotoomiat on järgnevalt tõlgendatud kui sotsiaalse ja individuaalse, virtuaalse ja aktuaalse, abstraktse ja konkreetse, koodi ja teate, paradigmaatika ja süntagmaatika, sünkroonia ja diakroonia, normi ja stiili, süsteemi ja selle realiseeringu vastandumist (Holodovich 1977: 23). Lahknevatele tõlgendustele vaatamata – dihhotoomia erinevaid rakendusi ning edasiarendusi võib leida Lotmani kultuurisemiootikaski (Lepik 2007: 22) – sedastatakse siin struktuuri põhiolemus, mis rajaneb binaarsussuhtel, ja defineeritakse t ä h e n d u s k u i t ä h i s t a j a n i n g t ä h i s t a t a v a ü h t s u s (Saussure 1977: 100). Piir on sel juhul struktuuri lahutamatu osis, selle liikumapanev jõud, tähenduse kujundaja.

Kuid Lotman ei piirdunud lingvistilise strukturalismiga. Enamgi veel, struktuuri mõistelegi keele- ja kirjandusteaduses läheneb ta erinevalt. „Keeles tekib struktuur ajalooliselt stiihiliselt ja toimib kui informatsiooni edasitamise vahend. Kirjanduses tekib struktuur loomingulise akti tulemusena ja kujutab endast informatsiooni *sisu*, selle eesmärgi. Struktuur muutub sellisel juhul kirjaniku poolt esitatavate elunähtuste *mudeliks*, omandades kõik mudeli tunnetuslikud omadused” (Lotman 1977: 168–169). Struktuur oligi Lotmanile ennekõike informatsioon (Lotman, M. 2004). Selles tuleb näha 1950. aastate lõpul toonase Nõukogude Liidu intellektuaalideni ulatunud küberneetika ja informatsiooniteooria rajaja Norbert Wieneri inspireerivat mõju.

Lotmani kauaaegne kolleeg ja sõber Boriss Jegorov kirjeldab ilmekalt, millise vaimse vapustusena jõudis nendeni 1958. aastal Wieneri raamatu „Küberneetika ja ühiskond” venekeelne tõlge (Jegorov 1999: 91). Kui Wiener tõdeb, et „teade on üks kujundi ja organiseerituse vorm” ja „mida tõenäosem on teade, seda vähem informatsiooni ta annab”, mistõttu „stampväljendid harivad inimest vähem kui head luuletused” (Wiener 1969: 25), siis pole kahtlust Lotmani ülaltsiteeritud struktuuri määratluse suguluses selle mõttekäiguga.

Rõhutades strukturalismi metodoloogilise alusena Hegeli dialektikat (vt ka Jegorov 1999: 127) ja kaitstes seda vulgariseerivate rünnakute eest, määratleb Lotman juba oma programmilises artiklis „Semiootika ja kirjandusteadus” (Lotman 1967) kunsti-, sh kirjandusteost kui struktuuride keerukat hierarhiat. „Iga struktuur kui antud süsteemitüübi poolt ehitatud elementi-de orgaaniline ühtsus on omakorda üksnes palju keerukama struktuuriühituse element, aga struktuuri enda elemendid – igaüks eraldivõetuna – võivad olla vaadeldavad kui iseseisvad struktuurid” (Lotman 1997a: 759). Ehk teisisõnu, mitte ainult sõna pole keele kui märgisüsteemi element, vaid seda on ka kirjandusteos (tekst) tervikuna (Lotman 2006a: 42).

Viidates samas artiklis strukturaalanalüüsi suurtele eelkäijatele Nikolai Trubetzkoyele (kelle fonoloogiast on laenatud „opositsiooni” termin), Ferdinand de Saussure’ile, Roman Jakobsonile, Franz Boasele, Claude Levi-Straussile ja Lev Vögotškile, kinnitab Lotman, et opositsioonide sügav dialektilisus seisneb selles, et „antiteetilisust käsitatakse kui üldise erivormi” (Lotman 1997a: 763).

See asjaolu võimaldas Lotmanil loobuda lingvistilisele strukturalismile iseloomulikust rangest binaarsusest. Kultuuris (sh kunstikultuuris ja kirjan-duses) on vastandused ambivalentsed, tõde pole mitte üks võimalikest alter-natiividest, isegi mitte vastandite süntees, vaid ilmneb vastandite suhestatu-ses, mille iseloom pole aga ette antud (Lotman 1996: 176; Lotman, M. 2007: 149–150). Tähelepanuväärne on Lotmani tõdemus: „Struktuur kujutab en-dast alati mudelit. [...] Tekst esineb struktuuri suhtes kui viimase realisee-ring või vastavatasandiline interpreteering” (Lotman 1990a: 34–35). Vastan-duste ambivalentsusest, struktuuri modelleerivast iseloomust ja tekstist kui struktuuri tõlgendusest tuleneb Lotmani jaoks oluline järeldus, et just „loo-ming vabastab maailma ettemääratuse ahelaist. Looming on vabaduse allikas” (Lotman 1990a: 99).

Piir kui tõlgendusmehhanism

Lotmani (ja Tartu) semiootika ongi tekstikeskne (Lotman, M. 2004), tekstist lähtuv. Isegi sedavõrd, et näiteks „auditooriumi jaoks on nimelt tekst midagi esmast, keel aga sekundaarne abstraktsioon. [...] Tekst antakse kollektiivile varem kui keel ja keel „arvutatakse välja” tekstist” (Lotman 1990a: 283). See tuleneb asjaolust, et „erinevalt lingvistidest ei uuri kirjandusteadlased hari-likult mitte *ein Text*, vaid *der Text*” (Lotman 1990a: 281). Teksti totaalsus ei ilmne mitte ainult protsessuaalsuses („tekst kui protsess”; vrd Torop 1982: 167), mida võib kirjeldada pideva pulseerimise, tuikamisena prototekstist metateksti ja autometatekstini (Veidemann 2006: 33), ega ka hierarhilisuses – näiteks kunstiline tekst on tekstihierarhia tipus, mida Lotman määratleb „kui erilisel viisil korrastatud mehhanismi, millel on võime sisaldada erakord-selt kontsentreeritud informatsiooni” (Lotman 2006a: 495) –, vaid selles, et kogu kultuuri käsitleb Lotman ja Tartu semiootika koolkond Tekstina (Lot-man 1990a: 303; Lotman 2001: 92): „kultuur ei ole tekstide stiihiline akumu-latsioon, vaid keeruline hierarhiliselt organiseeritud toimiv süsteem” (Lotman 1990a: 293). Just „tekst” olevat olnud see alusmõiste, mis võimaldanud Lot-manil „minna kirjanduselt üle kultuurile kui semiootika *universaalsele* objek-tile”, on väitnud Lotmani kolleeg ja Tartu–Moskva koolkonna üks olulisi kujundajaid Aleksandr Pjatigorski (Pjatigorski 1998: 154).

Lotmani tekstikäsitlus toetub kahele fundamentaalsele kategooriale: ulatuvusele ajas ja ruumis ning piirile kui Lotmani sõnul eri-ti tähtsale spetsiifilisele immanentssele struktuurile („algus”, „lõpp”, „ramp”, „raam”, „pjeestaal”, „kuliss” jms; Lotman 1990a: 282). See, et Lotmani jaoks oli teksti ja kultuuri samakujulisus ülimalt oluline, ilmneb kas või selles, et näiteks 1970. aastate lõpu ja 1980. aastate alguse tekstisemiootikaalaste teo-reetiliste käsitluste juurde „Kultuuri fenomen”, 1978; „Kultuurisemiootika ja teksti mõiste”, 1981 (Lotman 1990a: 272– 279); „Tekst tekstis”, 1981 (Lotman

1990a: 280–301)]³ naaseb ta võidujooksus surmaga dikteeritud ja Lotmani teaduslikuks testamendiks peetavas „Kultuuris ja plahvatuses” (1992, e.k 2001; Lotman, M. 2001: 215). Võrreldagu selles kontekstis kas või 1981. aasta „Teksti tekstis” 1992. aastal „Kultuuris ja plahvatuses” avaldatud samanimealise artikliga. Kui semiootikauuringute varasemas faasis oli peamine lähtemoiste „tekst” mingi stabiilne, püsivate tunnustega objekt, mida Lotman defineeris just piiri(tletuse) kaudu – tekstid kui enam-vähem stabiilsed ja piiritletud moodustised (Lotman 1990a: 277–278) –, siis tänapäeval käsitletakse teksti pigem funktsioonina. Tekst võib olla mingi tervikteos, aga ka selle osa, žanr ja kirjandus tervikuna. Kõik see tähendab, et „teksti mõistesse viiakse looja ja auditoriumi presumptsioon, kusjuures need ei tarvitse oma mahult kattuda” (Lotman 2005: 132). Siin leiabki rõhutamist teksti ja kultuuri isomorfism.

Sedasama kogeme, lugedes Lotmani üht programmilisemat artiklit „Kultuuri fenomen” (Lotman 1978) ja võrreldes seda „Kunsti fenomeniga” (1992, e.k. 2005). Küberneetikast ja informatsiooniteooriast „nakatatud” Lotman sõnastab „Kultuuri fenomenis” mõtlema objekti kui niisuguse kolm põhitunnust:

1) säilitada ja edasi anda informatsiooni (kommunikatsiooni- ja mälumehhanismide ning keele olemasolu, samuti võime moodustada õigeid teateid); 2) teostada algoritmistatud operatsioone nende teadete õigeks ümberkujundamiseks; 3) kujundada uusi teateid (Lotman 1992: 34). See „mõtlev objekt” iseloomustab nii teksti (täpsem olevatki rääkida tekstist kui intellektuaalsest struktuurist, on väitnud Mihhail Lotman: Lotman, M. 2001: 223) kui ka kultuuri, mida Juri Lotman on nimetanud „kollektiivseks intellektiks”, „mõtlevaks seadeldiseks” (Lotman 2007b: 106). Eelmainitud artiklis lisab Juri Lotman aga olulise tingimusena, et „ainult loominguline teadvus on võimeline välja töötama uusi mõtteid” (Lotman 1992: 35).

„Kunsti fenomenis” on seda loomingulist teadvust täiendatud Lotmani elu viimasel kümnendil nii olulise, kuid juba varemgi tema töödes vilksatava „(kultuuri)plahvatuse” kategooriaga.

„Teadvustamisprotsess ei lõpe veel transformatsiooniga, mille reaalne plahvatushetk läbi teeb, kui ta lastakse läbi modelleeriva teadvuse valikusõela, mis juhusliku seaduspäraseks muudab. Mängu astub mälu, mis võimaldab taas naasta plahvatusele eelnenud hetke juurde ja kogu protsessi veel kord, nüüd juba retrospektiivselt läbi teha. Nüüd on teadvuses otsekui kolm kihistust: esialgse plahvatuse hetk, tema korrigeerimise hetk mälumehhanismis ja tema uue dubleerimise hetk mälustruktuuris. Viimasel kihistusel põhineb kunstimehhanism” (Lotman 2001: 170).

„Kultuuri fenomenis” esitab Lotman skeemi, millega osutab, et „ükski mõtlev seadeldis ei saa olla monostruktuurne ja ükskeelne: ta peab ilmtingimata lülitama endasse mitmekeelsed ja vastastikku tõlgitavad semiootilised moodustised” (Lotman 1992: 36). Just see tagab, et tekst, sh kunstiline tekst on „aktiivne semiootiline transformaator” (Lotman, M. 2001: 220). Skeemist ilmneb, et mingis diskreetsete märkidega opereerivas keeles (loomulikus kee-

³ Siiski ei tähistata nimetatud artiklid tekstisemiootika algust, mis on tagasiviidav Lotmani murrangulist monograafiat „Kunstilise teksti struktuur” (1970) ettevalmistavate käsitluste juurde 1960. aastate lõpus, näiteks koos A. Pjatigorskiga kirjutatud artikkel „Tekst ja funktsioon” (1968). Osutatagu, et juba 1967. aastal ilmus Keeles ja Kirjanduses Lotmani esimene semiootikaalane eestikeelne akadeemiline publikatsioon „Semiootika ja kirjandusteadus” (Lotman 1967).

les) loodud lähteteksti (näiteks kirjandusteose) ja kontinuaalselt organiseeritud elementidega sihtteksti (näiteks sama kirjandusteose ainel maalitud pilt) tõlge saab olla lähteteksti suhtes ainult tinglikult adekvaatne. Sihtteksti keelde tagasitõlge lähteteksti keelde annab aga uue teate (Lotman 1992: 35–36). Oluline on just siin tõlge kui piir, millel on selge ruumiline mõõde, tõlge kui vaheruum (vt märksõna *зпорууа* 'piir' Levchenko, Salupere 1999: 68). Loomulikult pole see vaheruum mingi tühi üleminekukoht, vaid täidetud aktiivse dialoogiga. Üks Juri Lotmani viljakaist tõdemustest kõlabki nii: „mõtlemise elementaarne akt on tõlge” ja „tõlkimise elementaarseks mehhanismiks on dialoog” (Lotman 1990b: 143). See on võimaldanud käsitleda tõlget kui kultuurimehhanismi (Torop 2002: 848–854). Siinkohal tuleb silmas pidada, et Lotman lähtub abstraktsest ruumist, tavaliste ruumisuhete (pidevus, vahemaa) mudelüldistusest, mida kasutavad laialdaselt füüsikud ja matemaatikud (Lotman 1990a: 88). Ent kultuuris endas võivad tekstid samuti astuda tõlke positsiooni, s.t olla selle või teise kultuuri sisepiirideks või kultuuri kui Teksti (tervikliku tekstikogumi) piiritlejaks. Näiteks on seda kultuuri eneserefleksiooni teenivad tekstid (kultuuri ajalugu).

Semiosfäär kui piiride rägastik

See asjaolu on ilmselt andnud põhjust Peeter Toropil Lotmani semiootikat iseloomustades rõhutada Lotmani arusaama kultuurist kui piiride rägastikust (Torop 1999). Kuid kultuuri kui välisilmast saabuva informatsiooni ümber töötlemise ja organiseerimise mehhanismi (Uspenski 1998: 43) võib omakorda käsitleda (vahe)ruumina inimese kui sotsiaalse ühiku ja teda ümbritseva tegelikkuse vahel. See ilmneb eriti selgelt Lotmani semiootika krooniks peetavas (Jegorov 1999: 228) semiosfääri kategoorias.

„Semiootilise ruumi piir on selle ruumi kõige olulisem funktsionaalne ja struktuurne positsioon, mis määrab tema semiootilise mehhanismi olemuse. Piir on kakskeelne mehhanism, mis tõlgib välisteated semiosfääri sisekeelde ja vastupidi. Seega saab semiosfäär ainult tema kaudu olla kontaktis mittemediootilise ja võõrsemiootilise ruumiga. [...] Mis tahes piiri või kelme funktsioon – elusraku membraanist kuni biosfääri kui kelmeni, mis Vernadski arvates ümbritseb meie planeeti, ja semiosfääri piirini – seisneb sissetungi piiramises, välise filtreerimises ja adapteerivas ümbertöötamises sisemiseks. [...] Piiril on semiosfääris veel üks funktsioon: ta on ala, kus semiootilised protsessid toimuvad kiiremini; kultuuriokumeeni perifeerias kulgevad need alati aktiivsemalt, et söösta sealt siis tuumstruktuuridesse ning viimaseid välja tõrjuda. [...] Kultuur ei loo mitte üksnes oma sisemist organisatsiooni, vaid ka endast väljapoole jääva desorganisatsiooni tüübi. [...] Hinnang sise- või välisruumile pole ette kindlaks määratud. Tähtis on piiri olemasolu ise” (Lotman 1999: 14–17).

Tõin sellest 1984. aastal esmakordselt ilmunud (Lotman 1984) ja humanitaarteaduses paradigma muutuse põhjustanud (Lotman, M. 2001: 220) Lotmani artiklist nii pika väljavõtte osutamaks kahele just piiriga seotud olulisele järeldusele, mis Lotmani õpetuse hilisemas faasis määravad tema ideoloogiast. Esiteks see, et võib rääkida nii semiosfääri piirist kui ka piiridest

semiosfääri sees (Torop 1998: 144), mis ei tähenda aga terviku hülgamist, sest „Lotmani jaoks on oluline leida ka kõige suuremas piiride rägastikus oma piir, terviklikkuse mõõde” (Torop 1999: 400). Semiosfääri ongi kujutletud kui kõikide tekstide teksti ja kõikide kultuuride kultuuri (Lotman, M. 2001: 226). Semiosfäärina vaatab Lotman niisiis kogu inimkultuuri („kultuur kui enese-küllane universum”) (Lotman 1999: 41) ning selle sees on kõik muud semioosised või Lotmani keelepruugis „semiootilised monaadid” (Lotman 1999: 42).

Teiseks väärib tähelepanu piiri võrdlemine kelme ja membraaniga, mis osutab piiri läbimise võimalikkusele, asümmeetrilise „teise” (teksti, kultuuri) kui (enese)peegelduse vältimatusse ja dialoogilisusele. Lotmani viimaseks teoseks jäänud „Kultuuris ja plahvatuses” jõutaksegi semiootika ontoloogiasse, tunnistades: „Igasuguse semiootilise süsteemi puhul on põhiküsimusteks esiteks tema suhe välise, süsteemi piiride taguse maailmaga ning teiseks staatika ja dünaamika vahekord” ehk teisisõnu küsimus, „kuidas saab süsteem areneda, säilitades samas oma identiteedi”? (Lotman 2001: 9)

Ma näen selles ühelt poolt romantilise teadlastraditsiooni avaldist, s.t tegelikkusetaju ja -kirjelduse sõltuvusse seadmist eetilistest ja esteetilisest ideaalist (vt ka Kull, Lotman, M. 1995: 2472), teiselt poolt aga pürgimust transtsendentsuse semiootikasse, mis seostub piiritaguse „sealoolsusega”, irratsionaalsuse [vrd Mihhail Lotmani järelsõna (Lotman, M. 2007) oma isa artiklitest koostatud raamatule „Hirm ja segadus”], kaose ja surmaga. Vaimustudes 1980. aastate keskel Ilya Prigogini kaose teooriast (Prigogine, Stengers 1984) ja laenates sealt fluktuatsiooni ehk pulbitsemise, bifurkatsiooni- ehk lahknemispunkti mõisted, tasakaalustamatuse ja pöördumatuse kontseпти (Lotman 1999: 380; Lotman 2007a: 114), jõudis Lotman veendumusele, et ka semiosfääriväline (piiritagune) ruum on struktureeritud võimalikkusena *in statu nascendi*. Mihhail Lotman on iseloomustanud Juri Lotmani seesugust käsitlusnihet kui kaose rehabilitatsiooni. On olemas erinevaid kaoseid, kaos pole üksnes kosmose eitus, vaid ka selle allikas (Lotman, M. 2007: 157). Bifurkatsioonist saab Lotmanil piiri sünonüüm, sest bifurkatsiooni läbimine kujutab endast samasugust juhuslikku protsessi nagu kulli ja kirja viskamine (Lotman 1999: 382). See aga tähtsustab valiku (ja ühtlasi otsustuse ja vastutuse kui eetika pärusmaa), sest pärast lahknemispunkti läbimist muutub edasine areng pöördumatuks.

Sealpool piirigi on tähendus

Piir saab nüüd kaks täiendavat ruumimõõdet, millest esimene on binaarse opositsiooni (antiteetilise piirikäsitluse) asendumine ternaarsussuhtega (sünteesiga, vastandite ühtsuses tekkiva uue kvaliteediga). Ühiskonnakäsitluses nimetab Lotman seda „euroopalikuks ternaarseks süsteemiks” (Lotman 2001: 198). Teine täiendus seostub venekeelse sõnaga *предел* ja on tõlgitav/tõlgendatav äärmusena, eesmärgina, „viimse piirina”, väljakutsena. Söandaksin Lotmani sellist piirikäsitlust iseloomustada kui eksistentsiaalset, sest ühelt poolt on see seotud piiri kui lõpu käsitlemisega, teiselt poolt on see piir, mis seostub vabaduse ja paratamatuse dialektikaga. Lotmani viimased käsitlused näivad korrigeerivat piiri mõistet selles mõttes, et see, mida ta oma teadusloomingu alguses tähistas „piirina”, oli tegelikult käsitatav „tõkkena”,

„piir” ise aga oma süvaolemuses manifesteerib lakkamatut liikumist, „piiritust”. Ehk seesama mõte Immanuel Kanti sõnadega: „Matemaatikas ja loodusteaduses tunneb inimhõimustus küll tõkkeid, kuid mitte piire, s.t tunneb küll seda, et miski on väljaspool teda, kuhu ta kunagi jõuda ei saa, mitte aga seda, et ta ise oma seesmisest arengus kuskil oma lõpuni jõuaks” (Kant 1982: 129). Kui sarnane sellega on Lotmani üks järeldusi „Kultuuris ja plahvatuses”: „Kultuuri enesekirjeldus muudab tema piiri eneseteadvusfaktiks. [...] Eneseteadvushetk määrab kindlaks kultuuri piirid....” (Lotman 2001: 195–196). Siin leiab subjekti tasandil kinnitust juba 1980. aastate algul semiosfääri mõiste sõnastamisega seoses kujunenud Lotmani veendumus, et „meie jaoks ei ole mõtestatuse presumptsiooni olemas. Ainult semiootilise sfääri eelnev olemasolu teeb teate teate. Ainult mõistuse olemasolu seletab mõistuse olemasolu” (Lotman 2007b: 74).⁴

Tähelepanuväärne selles kontekstis on Lotmani artikkel „Lõpp! Kui kõlav sõna!” raamatus „Kultuur ja plahvatus”. Ettekujutus tekstist ja teksti piirist on seotud lahutamatu elu ja surmaga (Lotman 2001: 183). Mütoloogilises ja folkloorses teadvuses toimub võitlus lõppudega taassünni müüdi kaudu, „religioosne teadvus ületab surma, „võites surma surmaga”” (Lotman 2001: 184). Ent kultuur on selleks liiga sügavalt seotud inimliku ruumiga, et kaotada surma kui näilist probleemi. Paratamatuse tunnistamine ja surmaga leppimine pole kultuuri seisukohast lähtudes lahendus. Surm vajab mõtestamist, rõhutab Lotman ja võtab selle kokku maksimis: „Millel ei ole lõppu, sellel ei ole ka tähendust” (Lotman 2001: 181). Lotman semiotiseerib ka surma (elu eituse, elu lõpu). Surm kui inimese seisukohast lõplik piir osutub ise tekstiks, muutudes järgnevalt üheks paljudest tõlkemehhanismidest. Sellega tõestab Lotman ühtlasi, et tähendus võib tuleneda ka mittetähendusest, et ka mittemärgid (aga on seisukohti, mille kohaselt surm pole märk, sest ta ei sisalda opositsioone, need kustuvad surses) võivad osaleda märgiloomeprotsessis, nagu „iga märk eraldi võetuna sisaldab mittemärgi(lise) komponendi ja üksnes selle eeldusega miski tähendab midagi” (Grigorjeva 2003: 235).

Ma ei saa vältida kiusatust võrrelda Lotmani surma semiotiseerimist Heideggeri *Sein zum Tode*’ga („olemine surmaks”). Arutades Heideggeri *Dasein*’i üle, leiab Heideggeri õpetuse tundja Tõnu Luik, et „vahest on surm [Heideggeri ontoloogias – R. V.] midagi niisugust, mille kaudu võimalikkused avanevad kõige puhtamal kujul” (Luik 2002: 77). Tõepoolest, Heidegger kirjutab (T. Luige tõlkes): „Surm on *Dasein*’i päristine võimalikkus. Surmani olemine avab oldav-olu tema päristisse ollavõimisse, milles on olla *Dasein*’i olemise pärast” (Heidegger 1979: 263; Luik 2002: 77). Inimene ei saa surma asendada millegagi, kuid „*Sein zum Tode* annab võimaluse inimesel leida võimalikkus võimalikkusena (hoida see alati lahti võimalikkusena)” (Luik 2002: 78). Ja siis tuleb tähtsaim järeldus: „*Sein zum Tode* on eksistentsiaalne, mis fundeerib inimesel südametunnistuse või süüme kutse.... [...] Inimene on

⁴ Immanuel Kanti ja Juri Lotmani võrdlusele pole siinkohal juhuslikult viidatud. Oma isa tööde ja Tartu–Moskva semiootikakoolkonna kujunemisega lähedalt seotud Mihhail Lotman on väitnud, et Juri Lotman oli kantiaan. Enamgi veel, „Tartu koolkonna kõige põhjanevamad konstrueeringud rajanevad selgelt Kanti vundamendil”. Kanti epistemoloogiat tundmata ei saavat mõista koolkonna keskset kategooriat – teksti. Tekst ja Kanti *Ding an sich* on analoogilised konstruktsioonid (Lotman, M. 1994: 594). Kuna piir kuulub Lotmanil olemuslikult teksti mõistesse, siis avaneb siinkohal edaspidiseks süvenemiseks Kanti ja Lotmani võrdlemine transtsendentsuse – transtsendentaalsuse aspektist.

maailma faktilisusse heidetud omaenda olla-suutmisega ainukordne” (Luik 2002: 78). See tõlgendus seobki minu arvates tüpoloogiliselt Heideggeri *Sein zum Tode* Lotmani surma semiootikaga. Lotmani piir omandab surma kontekstis eksistentsiaali tähenduse.

Pole tähtsusetu, et selle artikli (nagu kogu „Kultuuri ja plahvatuse”) valmistamine sattus aega, mil Lotman – teadlik oma parandamatust haigusest – valmistus juba ise surema. Kuid see ei kõigutanud tema optimismi, mille väljendusena võiks surma semiootikat vaadelda n-ö psühholoogilises plaanis. Sümbolse tähenduse omandab selles mõttes Lotmani viimane (kui mitte viimne) kiri, mille ta läkitas oma kunagisele kursusekaaslasele Faina Sonkinale Kanadasse mõni nädal enne surma.

1. oktoobril 1993 kirjutatud (kuni viimase viie sõnani tegelikult dikteeritud) kirja lõpus tsiteerib Lotman V. Roždestvenski üht väikest luuletust, mille mõte on selles, et viimased surmaeelsed mõtted kannavad vaevalt midagi sügavat või tähtsat, pigem on need tühised – ja see on isegi hea, tunnistab Lotman. Ometi Lotmanile need read väga meeldisid, sest nad tundusid just talle väga sügavmõttelised, kui ta neid esmakordselt seitsmendas klassis olles luges. Mis siis meenus luuletajale viimsel hetkel?

Vabas tõlkes kõlaks see nii: „Eilne jalutuskäik aias, / päikesele valla uks” (Lotman 1997b: 450).

Kirjandus

- Grigorjeva, J. 2003. Lotman on mimesis. – Труды по знаковым системам. Төд märgisüsteemide alalt, kd 31.1. Sign Systems Studies, vol 31.1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 217–237.
- Heidegger, M. 1979. Sein und Zeit. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Holodovich, A. A. 1977 = A. A. Холодович, О „Курсе общей лингвистике” Ф. де Соссюра. – Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1977, lk 9–29.
- Ivanov, V., Lotman, J., Toporov, V., Pjatigorski, A., Uspenski, B. 1998 = B. B. Иванов, Ю. М. Лотман, В. Н. Топоров, А. М. Пятигорский, Б. А. Успенский. Тезисы к семиотическому изучению культур. Theses on the Semiotic Study of Cultures. Kultuurisemiootika teesid. – Тартуская библиотека семиотики 1. Tartu Semiotics Library 1. Tartu Semiootika Raamatukogu 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jegorov, B. 1999 = Б. Егоров, Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана. Москва: Новое литературное обозрение.
- Kant, I. 1982. Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kuhn, T. 2003. Teadusrevolutsioonide struktuur. Tartu: Ilmamaa.
- Kull, K., Lotman, M. 1995. Semiotica Tartuensis. Jakob von Uexküll ja Juri Lotman. – Akadeemia, nr 12, lk 2467–2483.
- Lepik, P. 2007. Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Levchenko, J., Salupere, S. (toim) 1999. Материалы к словарю терминов Тартуско-Московской семиотической школы. Tartu–Moskva semiootikakoolkonna mõistesõnastik. Тартуская библиотека семиотики 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Lotman, J. 1967. Semiootika ja kirjandusteadus. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 1–5.
- Lotman, J. 1977 = Ю. Лотман, О разграничений лингвистического и литературоведческого понятия структуры. – Readings in Soviet Semiotics (Russian Texts). Ed. by L. Matejka, S. Shishkoff, M. E. Suino, I. R. Titunik. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, lk 168–173.
- Lotman, J. 1978 = Ю. Лотман, Феномен культуры. – Семиотика культуры. Труды по знаковым системам 10. Ученые записки Тартуского государственного университета 463. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli kirjastus, lk 13–17.
- Lotman, J. 1984 = Ю. Лотман, О семиосфере. – Структура диалога как принцип работы семиотического механизма. Труды по знаковым системам 17. Ученые записки Тартуского государственного университета 641. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli kirjastus, lk 5–23.
- Lotman, J. 1986. Aleksandr Sergejevitš Puškin. Tlk P. Lotman. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lotman, J. 1990a. Kultuurisemiootika. Tekst–kirjandus–kultuur. Tlk P. Lias, I. Soms, R. Veidemann. Tallinn: Olion.
- Lotman, Y. M. 1990b. Universe of Mind. A Semiotic Theory of Culture. Introduction by U. Eco. London–New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Lotman, J. 1992 = Ю. М. Лотман, Избранные статьи в трех томах. Kd 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. Tallinn: Aleksandra.
- Lotman, J. 1996 = Ю. М. Лотман, О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. Статьи и исследования. Заметки. Рецензии. Выступления. Санкт-Петербург: Искусство – СПб.
- Lotman, J. 1997a = Ю. М. Лотман, О русской литературе. Статьи и исследования (1958–1993). История русской прозы. Теория литературы. Санкт-Петербург: Искусство – СПб.
- Lotman, J. 1997b = Ю. М. Лотман, Письма 1940–1993. Москва: Школа „Языки русской культуры”.
- Lotman, J. 1999. Semiosfäärast. Tlk K. Pruul. Tallinn: Vagabund.
- Lotman, J. 2001. Kultuur ja plahvatus. Tlk P. Lotman. Tallinn: Varrak.
- Lotman, J. 2003a. Aleksander Puškin. Tlk P. Lotman. Tallinn: Varrak.
- Lotman, J. 2003b. Vestlusi vene kultuurist I. Vene aadli argielu ja traditsioonid 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tlk K. Pruul. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, J. 2004. Filmisemiootika. Tlk E. Lotman. Tallinn: Varrak.
- Lotman, J. 2005. Kultuur ja plahvatus. Tlk P. Lotman. Tallinn: Varrak.
- Lotman, J. 2006a. Kunstilise teksti struktuur. Tlk P. Lias. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, J. 2006b. Vestlusi vene kultuurist II. Vene aadli argielu ja traditsioonid 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tlk K. Pruul. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, J. 2007a. Hirm ja segadus. Esleid kultuurisemiootikast. Koost M. Lotman, tlk K. Pruul, M.-K. Lotman, P. Lias, R. Veidemann. Tallinn: Varrak.
- Lotman, J. 2007b. Valik kirju. Koost M. Tamm, tlk J. Ojamaa, M. Varik. Tallinn: Kultuurileht.
- Lotman, J., Uspenski, B. 1971 = Ю. Лотман, Б. Успенский, О семиотическом механизме культуры. – Труды по знаковым системам 5. Ученые записки Тартуского государственного университета 284. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli kirjastus, lk 144–166.
- Lotman, M. 1994. Teksti taga: märkmeid Tartu semiootika filosoofilisest taustast. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 592–597.

- Lotman, M. 2001. Paradoksaalne semiosfäär. – J. Lotman, Kultuur ja plahvatus. Tallinn: Varrak, lk 215–226.
- Lotman, M. 2004. Eesti Puškin. Vestlus Mihhail Lotmaniga. Küsitlenud M. Tamm. – Sirp 23. I, nr 3.
- Lotman, M. 2007. Hirm ja segadus: irratsionaalse semioosi poole. – J. Lotman, Hirm ja segadus. Esseid kultuurisemiootikast. Koost M. Lotman. Tallinn: Varrak, lk 141–158.
- Luik, T. 2002. Filosoofiast kõnelda. Tartu: Ilmamaa.
- Pjatigorski, A. 1998 = A. M. Пятигорский, Заметки из 90-х о семиотике 60-х годов. – Московско-Тартуская семиотическая школа. История. Воспоминания. Размышления. Москва: Школа „Языки русской культуры“, lk 152–156.
- Prigogine, I., Stengers, I. 1984. Order Out of Chaos: Man's New Dialogue With Nature. New York: Random House.
- Saussure, F. de 1977 = Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. Москва: Прогресс.
- Shukman, A. 1977. Literature and Semiotics. A Study of Writings of Yu. M. Lotman. Amsterdam, New York–Oxford: North-Holland Pub Co.
- Shukman, A. 1982. Yuri Lotman. His Life and Ideas. Oxford.
- Torop, P. 1982 = П. Тороп, Текст как процесс. Finis duodecim lustris. Сборник статей к 60-летию проф. Ю. М. Лотмана. Tallinn: Eesti Raamat, lk 167–171.
- Torop, P. 1998 = П. Тороп, Границы перевода. Труды по знаковым системам. Tõid märgisüsteemide alalt. Sign Systems Studies 26. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 136–150.
- Torop, P. 1999. Lotmani lähenemine. – Postimees 21. VIII.
- Torop, P. 2002. Tõlge kui kultuurimehhanism. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 848–854.
- Torop, P. 2006. Tekst ja/kui struktuur. Järelsõna. – J. Lotman, Kunstilise teksti struktuur. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 505–535.
- Uspenski, B. 1998 = Б. А. Успенский, К проблеме генезиса тартуско-московской семиотической школы. – Московско-Тартуская семиотическая школа. История. Воспоминания. Размышления. Москва: Школа „Языки русской культуры“, lk 34–44.
- Veidemann, R. 2006. Tuikav tekst. Artikleid ja esseid eesti kirjandusest ja kultuurist 2000–2005. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wiener, N. 1969. Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond. – Loomingu Raamatukogu, nr 45–47. Tallinn: Perioodika.

On the Concept of 'Boundary' in Yuri Lotman's Semiotics

Keywords: culture semiotics, text, binary oppositions, semiosphere, boundary, transcendental semiosis

The fifteen years that have passed since the departure of Yuri Lotman (22. II 1922–28. X 1993), who was one of the most famous scholars of Estonia, have proved the viability of the Tartu-Moscow semiotic school, of which he was the founder, in the cultural awareness of the Estonian-speaking public. One of the latest proofs is the doctoral thesis „Universals in the context of Yuri Lotman's semiotics” defended at the University of Tartu in 2007 by Peet Lepik. The present

article, based on that monograph, is focused on the concept of 'boundary', which in the author's opinion is another universal of Lotman's semiotics. The analysis refers to most of the relevant Estonian-language publications, in particular the interpretations and elaborations of Lotman's texts by Peeter Torop, Mihhail Lotman, and Kalevi Kull.

In Lotman's semiotics the boundary carries at least three functions: the separative/circumscriptive, interpretative/mediative, and jointive/connective ones. The structuralist period of Lotman's writing (from the early 1960s to the early 1970s) is characterized by an antithetic approach to the 'boundary', seen as a distinguisher of mutually exclusive opposites, as a barrier between binary oppositions. The following introduction of text as a 'cornerstone' of culture meant an enlargement of the 'boundary' concept. Texts are not just entities with fixed borders: addition of an assumed subject (audience) makes the boundary a bilingual tool of interpretation. The boundary acquires a clearly spatial character, manifesting transition or transformation. In Lotman's cultural semiotics the boundary becomes an essential component of an important reflective mechanism (symmetry–asymmetry).

Emphasis on the boundary as a membrane highlights another aspect of Lotman's concept – the world beyond the boundary is semiotized as well. In other words, as stated in Lotman's spiritual testament „Culture and explosion”, the space outside the semiosphere is also structured as potentiality. Thus the concept acquires additional attributes such as extreme, destination, death as the ultimate end, challenge. The author finds that such understanding of the boundary takes Lotman to the existential paradigm. This is where death may indeed mean a physical boundary, but in semiotic terms it is just a transition to a new textuality. Moreover, Lotman goes on to emphasize that „whatever has no end has no meaning”.

Rein Veidemann (b. 1946), PhD, Tallinn University, The Estonian Institute of Humanities, professor, rein.veidemann@neti.ee